

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

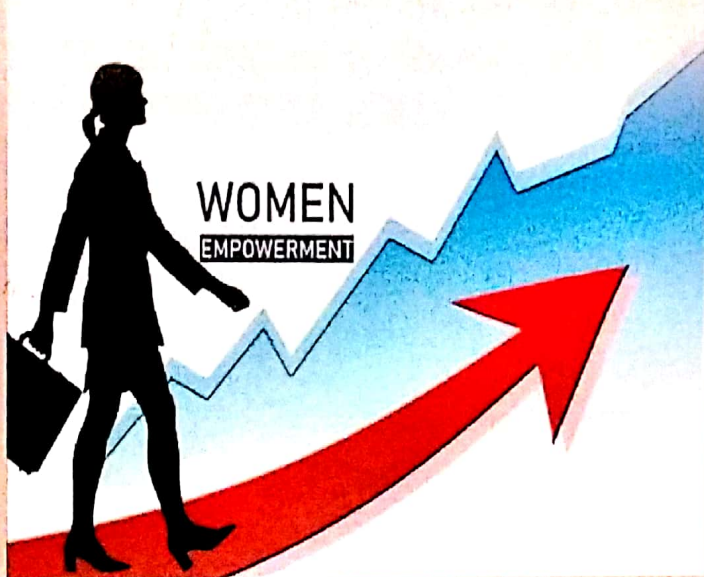
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2024

(CDLX) 460-B
NATIONALSEMINAR
ON

Women Empowerment: Opportunities and Challenges

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr.N.N.Gaikwad

Principal

Sau.R.N.D.Arts,
Commerce & Science College,
Bhadgaon,Dist.Jalgaon

Editors

Prof. Dr. S.D. Bhaise

Dr.B.S.Bhalerao

Dr. C. S. Patil

Dr. S.N. Hadoltikar

Dr. G.D. Chaudhari

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women Empowerment And Sustainable Development- An Anlysis Dr.Shwetha S P , Prof: Dr: M R Ranganatha		1
2	Work-Life Balance of Women Teachers in Arts, Commerce and Science Senior Colleges Mrs. Chavan Aruna Rameshsing		6
3	A Study Of Women Empowerment Through Entrepreneurship Mr. Yogesh B. Puri		8
4	Role of Microfinance in Women Empowerment in India Dr. B. B. Rajemane		12
5	A Study on Women Empowerment in India Prof. Dr. Jawale Dnyaneshwar Vinayakrao .Prof.Dr.Varsha Vinayakrao Jawale, Shobha Devidas Bhosle		17
6	A case study of socio-economic condition of women agricultural laborers in Bhadgaon Taluka District Jalgaon (Maharashtra). Dr. B. S. Bhalerao		21
7	महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने डॉ. सीमा भास्कर सैदाणे		25
8	महिला सक्षमीकरणात शिक्षणाचे महत्व (जळगाव जिल्हा विशेष संदर्भ) प्रा. सुनीता अरविंद जगताप		31
9	महिला सक्षमीकरण व नवआधुनिक काळातील महिलांच्या सामाजिक समस्या डॉ. दिपक प्रकाश महाजन		35
10	महानुभाव संप्रदाय आणि स्त्री स्वातंत्र्य डॉ. वासुदेव एस. वले , श्री. अधिकराव महारु पाटील		29
11	महिला सबलीकरण आणि व्रचत गट (संदर्भ :जळगाव शहर) डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे , डॉ. सचिन भास्कर कुंभार		44
12	स्वातंत्र्य पूर्व आणि स्वतंत्र स्त्री वादी साहित्य आडावा प्रो. वंदना विनायक बडगे		51
13	आर्थिक साक्षरताद्वारे महिला सक्षमीकरण प्रा.डॉ.सतिश हरलाल पारधी		55
14	पंचवार्षिक योजना व महिला सक्षमीकरण श्रीमती मनीषा शांताराम नगराळे, डॉ. प्रशांत रामदास बोबडे		58
15	आर्थिक विकास आणि महिला सबलीकरण मयुरी सुरेश टवाळे , प्रा.डॉ.पी.आर.बोबडे		64
16	महिला सशक्तिकरण: संधी आणि आव्हाने श्री. रामराव विठ्ठल पाटील , प्रा.डॉ.अर्चना पुंडलिकराव भोसले		67
17	महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने प्रा. यशोदा बापूराव लबडे		73

महिला सबलीकरण आणि बचत गट (संदर्भ :जळगाव शहर)**डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. वेंडाके महिला महाविद्यालय, जळगाव

डॉ. सचिन भास्कर कुंभार

अर्थशास्त्र विभाग

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा तेव्हाच ज्ञपाट्याने होतो जेव्हा त्या देशातील सर्वच व्यक्ती देशाच्या आर्थिक विकासात महभागी होतात. आर्थिक विकास हा साध्य करण्यासाठी महिला आणि पुरुष असा भेद ज्याठिकाणी केला गेला नाही असे देश खऱ्या अर्थाने आर्थिक प्रगतीत साधत विकसित झालेले आहेत. जगात आज जितके देश विकसित आहेत त्या देशातील सर्वच महिला आणि पुरुष हे आपापल्या परीने उत्कृष्ट असे कार्य करताना दिसतात. त्यामुळे प्रत्येक देशाच्या नागरिकाने आर्थिक विकास साधण्यासाठी पुरुषांबरोबरच महिलांना देखील रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध करून विविध धोरणे आखत आहे. त्याच प्रकारची ध्येयधोरणे भारताने देखील असलेली आहेत. आणि ते म्हणजे महिला बचत गट होय. भारतात महिला बचत गटांमुळे महिलांच्या कार्यपद्धतीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले आहेत. महिला आपल्यातील कौशल्य महिला बचत गटांमार्फत दाखवण्यास सक्षम झालेल्या आहेत. त्यातूनच कौटुंबिक विकास तसेच आर्थिक स्वावलंबी होताना दिसत आहेत. त्यामुळेच महिला बचत गट हे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जात आहे.

प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे स्त्री च्या असण्याची नितांत गरज असते असे म्हटले जाते. असे असले तरी समाजपरत्वे, देशपरत्वे, स्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात. याला त्या-त्या समाज व देशांच्या रूढी, परंपरा, मूल्ये, मानदंड जबाबदार असतात. कारण आपली संस्कृती आपल्या आचार विचारांवर प्रभुत्व गाजवत असते. म्हणजेच आपले वागणे, बोलणे, राहणीमान यावर संस्कृतीचा अंमल दिसतो. त्याचाच परिपाक म्हणून संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री-पुरुषांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते. स्त्रियांच्या इतिहासात डोकावून पाहिल्यास आपल्याला लक्षात येते की, स्त्रियांच्या बाबतीत नाण्याच्या दोन बाजू आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्रियांविषयी असणारा समाजाचा सकारात्मक, उदारमतवादी दृष्टिकोन तर दुसऱ्या बाजूस स्त्रियांविषयी असणारा समाजाचा कमालीचा नकारात्मक आणि उदासीन दृष्टिकोन होय. मुळातच भारतीय महिला ही कधी सबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो असे म्हटले जाते. किंबहुना या समाजात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळेच घडले, राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व किर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुले यांची साथ मिळाली म्हणून ज्योतिबा फुले महात्मा झाले. इतकेच नव्हे तर कौशल्यानंदन श्रीराम व अंजनीपुत्र हनुमान ही आपली देव प्रतीके स्त्रीच्या संस्काराचा आविष्कार आहेत. स्त्रियांमध्ये सहनशीलता, नावीन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचतवृत्ती, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गःच अधिक आहेत. स्त्री मृजनशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांनाच दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला . जरी संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. अगदी काम करणाऱ्या, व्यवसाय करणाऱ्या, नोकरी करणाऱ्या महिला देखील स्वतःला सक्षम मानत नाहीत. कारण त्यांच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम, व्याख्यान आहे. पण तसे न होता वास्तविकतेत महिलांना वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे महत्त्वाचं आहे.

कारण महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे. आणि त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. समाजरूपी रथ विकासाकडे दौडवायचा असेल तर पुरुषरूपी चाकाबरोबर स्त्रीरूपी चाकालाही विकासाची तेवढीच चालना मिळणे गरजेचे आहे.

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात 'आपण आपल्या स्त्रियांच्या स्थितीकडे पाहून आपण आपल्या राष्ट्राची स्थिती सांगू शकतो' यावरून महिला सबलीकरणाची आवश्यकता व गरज लक्षात येते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये "महिला सबलीकरण" यासंदर्भात विचार मांडण्यात आलेले आहेत. आजच्या परिस्थितीत महिला सबलीकरण होणे काळाची गरज आहे. यांचा अभ्यास करण्यासाठी 'महिला सबलीकरण आणि बचत गट (संदर्भ :जळगाव शहर)' हा विषय संशोधनासाठी घेतलेला आहे.

उद्दिष्टे -

- १) जळगाव शहरातील महिला बचत गटाद्वारे रोजगार उपलब्धतेचे अध्ययन करणे
- २) जळगाव शहरातील महिला बचत गटाद्वारे महिलांचे आर्थिक सबलीकरणाचा अभ्यास करणे.

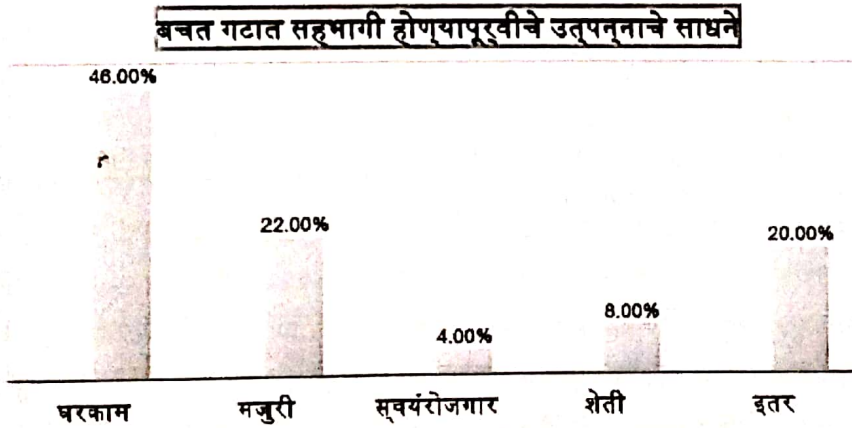
गृहितके -

- १) महिलांना बचत गटाद्वारे विविध व्यवसायात रोजगार मिळालेला दिसून येतो.
- २) महिला बचत गटाद्वारे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण झालेले दिसून येते.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. प्राथमिक माहिती ही अनुसूची, प्रश्नावली, निरीक्षण यांचा वापर केला जाणार आहे. साधा यादृच्छिक नमूना निवड पध्दतीने जळगाव शहरातील एकूण ५० बचत गटांची निवड करून त्या बचत गटात सहभागी असलेल्या महिलांकडून माहिती संकलित केली आहे. दुय्यम माहिती विविध कार्यालये, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट व वर्तमान पत्रातून माहिती घेतली आहे.

आलेख क्र. १

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत संशोधकांनी जळगाव शहरातील महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे उत्पन्नाचे साधने कोणती? असा प्रश्न विचारून निवेदकांचे मते जाणून घेतले. यात घरकाम करणारे ४६%, हातमजुरी करणारे २२%, स्वयंरोजगार करणारे ०४%, शेती ०८% आणि इतर २०% इ. महिला या बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वी उत्पन्नाचे साधने होती. महिलांना रोजगाराचे साधन उपलब्ध नसल्याने किंवा स्वयंरोजगार सुरु करण्या इतपत भांडवल या महिला कडे नसल्याने त्या महिला घरकाम करून आपला उदरनिर्वाह करीत असल्याचे दिसून आले.

सारणी क्र. १

बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे उत्पन्नाचे साधने

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	घरकाम	१०	२०%
२.	मजुरी	००	०%
३.	स्वयंरोजगार	२८	५६%
४.	शेती	०४	०८%
५.	इतर	०८	१६%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत संशोधीकांनी जळगाव शहरातील महिला बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे उत्पन्नाचे साधने कोणती? असा प्रश्न विचारून निवेदकांचे मते जाणून घेतले. यात स्वयंरोजगार करणारे ५६% महिला या बचत गटात सहभागी झाल्याने रकमे कडून कर्ज स्वरूपात भांडवल उपलब्ध झाल्याने महिला विविध स्वयंव्यवसाय सुरु करून मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळवत आहे, आता या महिलांना घरकाम, हातमजुरी करताना दिसून येत नाही असे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते याचा अर्थ या बचत गटांमुळे महिलांचे सबलीकरण झालेले आढळते.

सारणी क्र. २

बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे बचतीचे प्रकार

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	भीसी	१४	२८%
२.	पोस्ट ऑफिस / बँक	०९	१८%
३.	विमा	०३	०६%
४.	गल्ला	२४	४८%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

भविष्यकालीन आर्थिक विचार करून आपण बचत ही करित असतो आणि म्हणून शहरातील महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे बचतीचे प्रकार कोणते? असा प्रश्न विचारले असता निवेदकांनी पैसा स्वतः जवळ ठेवणे म्हणजे गल्ला ४८% या स्वरूपात जवळ ठेवत, आणि पोस्ट ऑफिस किंवा बँकेत बचत स्वरूपात फार कमी म्हणजे १८% आणि विमा ०६% असे आढळले, कारण या महिलांना रोजगार नसल्याने उत्पन्न फार कमी असल्याने बचत ही होत नाही परिणामी एकूण उत्पन्नातील काही भाग हा स्वतःजवळ ठेवत असत.

सारणी क्र. ३

बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे बचतीचे प्रकार

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	भीसी	०९	१८%
२.	पोस्ट ऑफिस / बँक	३७	७४%
३.	विमा	२४	४८%
४.	गल्ला	०२	०४%
(बहुपर्याय निवडल्याने वारंवारिता व टक्केवारीचे प्रमाण जास्त आहे)			

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

शहरातील महिला बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे महिला संघटीत होऊन बचत गटा अंतर्गत स्वयंव्यवसाय सुरु करून त्यातून महिलांचे उत्पन्न वाढ होऊन ते स्वतःजवळ न ठेवता ते पोस्ट ऑफिस किंवा बँक यात ७४% आणि काही महिलांनी भविष्यकाळाची अनिश्चिता म्हणून विमा काढून घेणारे ४८% आहेत. याचाच अर्थ महिलांचे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्याने बचत गटात सहभागी होऊन उत्पन्न प्राप्त झाल्याने बचतीची सवय लागून महिला अधिक सक्षम होत असतात.

सारणी क्र. ४

स्वयंसहाय्यता (बचत) गटातील शिक्षित सदस्य संख्या

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	प्राथमिक (१ ली ते ०७ वी)	१९	३८%
२.	माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (०८ वी ते १२ वी)	२१	४२%
३.	महाविद्यालयीन (B.A/B.Com/B.Sc) / इतर	१०	२०%
एकूण		५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत बचत गटातील शिक्षित सदस्य किती? असा प्रश्न विचारला असता माध्यमिक व उच्च माध्यमिक घेतलेले ४२%, प्राथमिक शिक्षण ३८% आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण २०% इतक आहे. याचाच अर्थ बचत गटात सहभागी शिक्षित महिलांचे प्रमाण वाढून आप-आपल्या व्यवसायात फायदा होईल, कारण मानवाच्या जीवनाश्यक गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि निवारा असे असले तरी आताच्या आधुनिकतेच्या जगात मात्र या सोबतच शिक्षण ही काळाची गरज निर्माण झालेली आहे. कुटुंबातील एक महिला शिकली की संपूर्ण कुटुंब शिक्षित होते आणि त्या कुटुंबाचा सामाजिक व आर्थिक विकास होतो.

सारणी क्र. ५

स्वयंसहाय्यता (बचत) गटामुळे तुमचा कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होते का ?

अ. क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	४१	८२%
२.	नाही	०९	१८%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत निवेदकांना स्वयंसहाय्यता (बचत) गटामुळे कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होते का? असा प्रश्न विचारला असता, ८२% निवेदक होय म्हणतात तर १८% निवेदकांनाचा आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता पाहिजे त्या प्रमाणात होताना दिसून येत नाही असे वाटते. प्रत्येक व्यक्तीस आपला घरखर्च/उदरनिर्वाह, आरोग्य, मुलांचे शिक्षण, सण/समारंभ, प्रवास, वैयक्तिक व्यवसाय अशा आर्थिक व सामाजिक स्थिती, जीवनमान दर्जा सुधाराचा समृद्ध आणि संपन्नतेबरोबर स्वयंपूर्ण जीवनाची अभिलाषा प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात असते, त्यासाठी व्यक्ती आतनात कष्ट करण्याची तयारी करीत असतो परंतु आर्थिक बाजू कमकुवत असल्याने तो मागे पडतो, यावर उपाय म्हणून बचत गटा मार्फत महिलानी एकत्र येऊन स्वयंसहाय्यता (बचत) गट स्थापना करून स्वतःचा व्यवसाय मुरू करून आपला व कुटुंबाचा विकास करून आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होताना दिसते.

सारणी क्र. ६

बचत गटातील कर्जाचा वापर

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	स्वयंव्यवसाय	२५	५० %
२.	उदरनिर्वाह	१३	२६ %
३.	मुलांचे शिक्षण	०३	०६%
४.	आरोग्य	०२	०४%
५.	लग्न / सण	०७	१४%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत महिला बचत गटा अंतर्गत घेतलेल्या कर्जाचा वापर कोण-कोणत्या कामासाठी करतात? असा प्रश्न विचारले असता महिला स्वयंव्यवसाय साठी ५०% बँकेकडील कर्जाचा वापर करतात तर काही महिला या उदरनिर्वाह साठी २६%, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य व सण/लग्न इ. गोष्टीसाठी महिला या कर्जाचा वापर करताना आढळून आले.

सारणी क्र.७

स्वयंरोजगार (बचत) गटामुळे रोजगार मिळतो का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	५०	१००%
२.	नाही	००	-
एकुण		५०	१००%

(स्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत निवेदकांना स्वयंरोजगार (बचत) गटामुळे रोजगार मिळतो का ? असा प्रश्न विचारले असता निवेदकांनी १००% बचत गटाद्वारे रोजगार मिळाला असे होय म्हटले आहे. बचत गटात महिला सहभागी झाल्यामुळे या महिलानी स्वयं छोटे-छोटे व्यवसाय सुरू करून एकप्रकारे या स्वयंव्यवसायातून महिलांसाठी रोजगार निर्माण केलेला आढळून आले.

निष्कर्ष -

- १) महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे उत्पन्नाचे साधन हे केवळ घरकाम असून ते प्रमाण ४६% आहे. स्वयंरोजगार मात्र ०४% इतकाच होता.
- २) महिला बचत गटात सहभागी झाल्यानंतर उत्पन्नाचे साधन हे ५६% महिलांचे स्वयंरोजगार असून या महिला मजुरी किंवा घरकाम करण्याचे प्रमाण कमी झाले.
- ३) महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वी गल्लात पैसे ठेवणे ४८% महिला पसंत करित परंतु बचत गटात सहभागी झाल्या नंतर मात्र ७४% बचत ही पोस्ट / बँकेत ठेवणे पसंत करित आहे.
- ४) महिला भविष्याची काळजी पोटी स्वतःचा विमा ४८% महिलानी उतरवलेला दिसते.
- ५) स्वयंसहाय्यता (बचत) गटातील शिक्षित सदस्य संख्या ही ४२% माध्यमिक व उच्च माध्यमिक महिलांची असल्याचे आढळून आले.
- ६) स्वयंसहाय्यता (बचत) गटामुळे ८२% महिलांच्या कुटुंबाची आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होताना दिसते. याचाच अर्थ या महिलांचे आर्थिक सबलिकरण होत आहे.
- ७) ५४% महिला बचत गटा अंतर्गत महिला दरमहा बचत करण्याची सवय वाढत असल्याचे दिसते.
- ८) ५०% महिला बँकेच्या कर्जाचा वापर हा स्वयंव्यवसायासाठी करताना दिसतात. इतर महिला मात्र स्वतःचा उदरनिर्वाह, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य व लग्न/सण यावर देखील खर्च करतात.
- ९) स्वयंरोजगार (बचत) गटामुळे १००% रोजगार महिलाना मिळतो असे सांगतात.
- १०) बचत गटा मुळे जळगाव शहरातील महिलांचे सबलीकरण मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसून आले.

उपाय योजना -

- १) शासनाने महिला बचत गटाची प्रचार व प्रसार शहरी आणि ग्रामीण भागापर्यंत करावा.
- २) महिलानी बचत गटाद्वारे मिळालेले कर्ज हे स्वयंरोजगारासाठी वापर करून महिलांसाठी रोजगार निर्माण होईल.
- ३) बँकेने महिलांची बचत गटाद्वारे होणारी प्रक्रिया सोपी करावी.
- ४) स्थानिक शासनाने बचत गटा अंतर्गत उत्पादित होणाऱ्या वस्तु, कच्चा माल विक्रीसाठी बाजार उपलब्ध करून द्यावी.

५) बचत गटात सामनाने विविध योजना मुरू करून महिलाणा त्याचा फायदा होईल आणि महिलाना रोजगार मिळून महिलांचे सवनीकरण मोठ्या प्रमाणात घडून येईल.

संदर्भ -

१) महिला बचत गट आर्थिक सन्धुडीचा महानाग - उत्हात भाले

२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१३, २०१५, २०२०, २०२१, २०२२

३) संदर्भ :- नियोजन मंडळ, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, योजना, ऑगस्ट २००० पृ.क्र.२५

४) Lazard Duniyel, 2009. "Micro Finance: performance Evaluation and Enterprise Development, Allied Publishers Pvt. Ltd, Puducherry, P.No. 04.

५) Indian Journal of Finance, SHG Bank Linkage Programme, by Panigrahi, 2010, Vol.IX, P.No. 130

६) Faculty Profile Dr. Dhansham Shivshankar yelne Chrome HTML Document.

७) गोडबोले गोविंद २००९, 'बचत गटांच्या माध्यमातून गरिबीमुक्त विघ्नाची निर्मिती' साकेत प्रकाशन पुणे पृ.क्र.६८,६९.

८) अर्थशास्त्रासाठी संशोधन पद्धती- डॉ.के.बी.गिरामे, जयवं पब्लिकेशन

९) <https://livetrends.news/mahila-bachar-gat>